

Тетяна Каросва

Книжкова культура православних священиків Подільської єпархії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: організаційні та фінансові можливості

Tetiana Karoyeva

Book culture of podillia Orthodox Eparchy Priesthood in the latter half of XIXth – the forepart of XXth century: organizational and financial opportunities

Podillia orthodox eparchy priests of the latter half of XIXth – the forepart of XXth century has been characterized as book culture bearers. Their authoring and intellectual activity is beyond the scope of this article but organizational activities they performed to satisfy personal reading needs have been elucidated. It has been noted that in the late XIXth century the priests already had enough financial support to attain that objective.

Keywords: orthodox priest, book culture, book, library, reading, Podillia eparchy

Охарактеризовано православних священиків Подільської єпархії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як носіїв книжкової культури. Поза увагою залишено їхню авторську інтелектуальну, але висвітлено організаційну діяльність для задоволення індивідуальних читацьких потреб. Зауважено, що вже наприкінці ХІХ ст. священики мали достатнє матеріальне забезпечення для досягнення цієї мети.

Ключові слова: православний священик, книжкова культура, книга, бібліотека, читання, Подільська єпархія

Книга відіграє значну роль у професійній діяльності священика будь-якої конфесії. Православне духовенство було найчисленнішим освіченим прошарком, з яким регулярно спілкувалися віряни і якому довіряли, тому важливим є вивчення його книжкових та читацьких інтересів. У вітчизняній гуманітаристиці існує історіографічна традиція дослідження особистих книгозбірень і кола читання православного духовенства ХVІ–ХVІІІ ст., проте їхня книжкова культура пізнішого часу опинилася поза науковим студіюванням. Водночас розглядаючи повсякденне життя духовенства, аналізуючи моделі поведінки його представників ХІХ – початку ХХ ст., вчені (Б. О. Опря¹, О. О. Семенчук², С. О. Гладкий³ та ін.) теж не приділяють належної уваги ролі книги у житті пересічного священика. Всі православні священики Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. мали середню спеціальну освіту, закінчивши духовну семінарію. Такий освітній рівень дає підставу вважати, що вони були систематичними читачами, здатними самостійно формувати свою книжкову культуру. Дана наукова проблема

є багатоаспектною, адже книжкова культура духовенства проявлялася й у їхній авторській, редакторській, перекладацькій, видавничій, книготорговельній, бібліографічній, читацькій діяльності тощо, проте у пропонованій публікації докладно охарактеризовано організаційні та фінансові можливості доступу кліру до книги.

Як відомо, у Подільській єпархії (як і на Правобережній Україні загалом) до 1830-х років відчутним був вплив уніатської церкви. Тільки у середині століття православна церква посіла на цих теренах панівне місце. В ній тоді переважали місцеві священики, яких Найсвятіший Синод певною мірою підтримував, щоб укріпити позиції церкви. Тому «подільське духовенство, – зазначав український громадський діяч, подолянин О. Г. Лотоцький, – не зазнало того болючого процесу асиміляції та нівеляції, через який пройшло наше духовенство по інших частинах України»⁴. Надалі, як вказує сучасна українська дослідниця І. М. Шугальова, відбулась зміна поколінь кліру⁵. Молоді випускники духовних училищ та семінарій отримали уніфіковану спеціальну загальнодержавну освіту у відповідному інформаційному просторі. Специфіка регіону, де економічно панувала польська еліта, висувала особливі вимоги до православних священиків: саме на них був покладений обов'язок культурно-освітнього розвитку пастви, водночас вони були провідниками урядової ідеології.

На середину XIX ст. православні священики губернії зазнали скрути щодо професійної літератури: уніатську знищено, а православної не вистачало. Крім того, за свідченнями сучасників, у священиків не було ні книг, ні газет, бо це дорого коштувало⁶. Навіть наприкінці 1870-х років подільський сільський священик отримував близько 203 руб. на рік, які витрачав приблизно так: робітнику – 20 руб., робітниці – 15, няньці – 10, на коня – 30, на корову – 20, опалення – 25, освітлення – 15, оренда житла – 15, одяг для себе й для служників – 60 руб.⁷. Книги та періодичні видання як окрема стаття розходів не вписувалися у такий кошторис.

Згадуючи тодішню Подільську духовну семінарію, її колишній учень М. Ковальський писав: «Книг не читали, та їх й узяти було невідомо де. Семінарська бібліотека майже виключно складалася тоді з латино-польських підручників, творів святих отців і старих збірників проповідей»⁸. Тільки в старих освічених священицьких родинах, за спогадами О.Г. Лотоцького, у 1870–1880-х роках багато читали, зберігаючи традиції збіднілих українських шляхетських родин, з яких походили⁹. Наприклад, священик І. Г. Розумовський, смотритель Приворотського духовного училища, за спогадами сучасників, «був людиною освіченою, лінгвістом, знавцем старих і нових мов, любителем книги. Всі твори Шекспіра він знав напам'ять. У

1872–1874 рр. він тримав для трьох своїх дочок учительку французької та англійської мов», любив і вмів декламувати Т. Г. Шевченка¹⁰. (Як зауважив дослідник С. Буда, серед тогочасного подільського духовенства це не було явищем звичайним¹¹).

Наприкінці ХІХ ст. середній загальний дохід православного священика (казенне утримання, церковна земля та плата за треби), за підрахунками подільського дослідника Ю. Й. Сіцінського, становив 831 руб. з істотною різницею між міським (понад 1 500 руб.) та сільським (маленька бідна парафія могла забезпечити лише 500–600 руб.)¹². Напередодні Першої світової війни, за відомостями українського історика Г. В. Степаненка, священики багатих сільських парафій отримували від 1 200 до 2 000 руб., диякони – від 700 до 1 000, церковнослужителі – від 300 до 700¹³. Такий загальний річний дохід – понад 500 руб., за нашими міркуваннями, дозволяв придбання книг та передплату періодичних видань навіть сільським священикам¹⁴.

Численні історико-краєзнавчі розвідки, підготовлені священиками – членами Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, свідчать про добру обізнаність авторів з історичною літературою і можливість доступу до неї. Якщо міські священики (М. З. Доронович, С. М. Лобатинський, Ю. Й. Сіцінський, В. С. Якубович) мали змогу в містах скористатися публічними чи відомчими книгозбірнями та збірками кола знайомих, то сільські (П. В. Думінський, М. Я. Орловський, Й. Ю. Сулковський) могли розраховувати тільки на себе та найближчих сусідів. Так, І. Д. Самгородський, священик с. Машківців біля Проскурова, у 1890-х роках випишував книги поштою, передплачував «Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона», московську ліберальну газету «Русские ведомости»¹⁵. 1913 р. в єпархіальній газеті «Подолія» зазначалося, що в окремих парафіях, особливо міських, чимало душпастирів з власними бібліотеками¹⁶. Особисті бібліотеки священиків Ю. Й. Сіцінського, І. О. Шиповича, М. Я. Орловського були гуманітарні за складом, містили, зокрема, книги іноземними мовами. Відомо, що М. Я. Орловський, який служив у с. Глядках Проскурівського повіту, заповів парафії свою книгозбірню у 2 349 прим.¹⁷. Згідно із звітами Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (далі – ПЄІСК) подільські священики нерідко дарували старовинні рукописи та книги музею комітету¹⁸, а за звітами про бібліотеки духовних навчальних закладів – книги їм¹⁹.

Православні церковники багато зусиль доклали до книжкової справи в єпархії. Вони залюбки ставали дописувачами у часописах, завідували народними бібліотеками та книжковими лавками, ініціювали та створюва-

ли книгозбірні єпархії та ПЄІСК. Найбільш обізнані виконували функції цензорів місцевих релігійних публікацій, редагували єпархіяльні видання (П. М. Троїцький, Є. С. Струменський, архимандрити Феогност (Г. І. Лебедев) і Мемнон (О. Вишневський), В. С. Княжинський, З. І. Шморгунов, О. Я. Павлович, М. І. Яворовський, Ю. Й. Сіцинський). Спираючись на свій авторитет серед вірян, вони постійно поширювали серед пастви корисну літературу на кшталт брошури співробітника Вільного економічного товариства і священника М. М. Первушина «Прививайте оспу» (СПб., 1872)²⁰.

В єпархіяльних навчальних закладах багато уваги приділяли бібліотекам. Напередодні 1917 р. книгозбірня Подільської духовної семінарії з фондом понад 40 тис. прим., що охоплював видання від XV до початку XX ст., була найбільшою в губернії. З 1860-х років її добре комплектували російською та зарубіжною класикою, періодикою – як релігійною, так і світською. Педагогічний персонал підтримував читання. Семінаристи використовували каталоги для самоосвіти, укладені у великих культурних центрах, щоб орієнтуватися у книгах, добирати їх за певними напрямками. Та після розгрому народовольчого руху кінця 1870-х років з бібліотеки семінарії вилучили чимало світської літератури, яка, на думку влади, не відповідала виховним цілям закладу. Обмежили й доступ до фундаментальної частини фонду: потрібні книги можна було тепер отримати тільки за записками викладачів (вільно – лише твори російської класики першої половини XIX ст.). Це змінило загальну читацьку атмосферу. Керівництво підтримувало тільки фахове читання, решту жорстко контролювало. Каталоги самоосвіти скасували, з дому книги привозити заборонили, брати з міської публічної бібліотеки – також (власне, бібліотека перестала їх видавати семінаристам)²¹. За оцінкою колишнього її учня О. Г. Лотоцького, семінарія стала «об'єктом спеціального піклування реакційної влади для винищення всіх ознак «крамоли»..., те винищування у великій мірі було успішне»²². Закономірно, що у 1887 р. архієпископ Подільський і Брацлавський Донат у повчанні про користь письменності наголошував, що читання може сприяти сатанинським, недобрим справам, навіть стверджував, що у деяких випадках вчення – тьма²³.

Численні статті у єпархіяльному часописі «Подольские епархиальные ведомости» (далі – ПЕВ) на зразок «Что читают наши священники?»²⁴, «Библиотеки для сельского духовенства»²⁵, «О церковно-приходских библиотеках»²⁶, «О церковных библиотеках»²⁷ закликали обережно ставитись до книг, схвалювали увагу священників до професійних видань, а до світських, навпаки, засуджували. «Бавлячись читанням щоденних газеток і різних додатків до цих газеток, ми відвикаємо від серйозної книги», – звучало

на з'їзді єпархіального духовенства 1896 р.²⁸. На цих же щорічних з'їздах звинувачували декого з колег, що, вважаючи себе достатньо розвинутими та освіченими для того середовища, в якому існували, вони не бачать потреби у професійній самоосвіті – читають газети, ілюстровані видання, випадкові художні твори, світські товсті журнали, але спеціальної літератури уникають²⁹.

Найсвятіший Синод та єпархіальне керівництво зобов'язували душпастирів купувати профільну літературу, передплачувати фахові періодичні видання як центрального, так і регіонального друку.

Неприйнятною була сама думка про читання через нудьгу, аби збавляти час. Дописувачі «ПЕВ» таврували також вибір книг (зокрема, белетристику, публіцистику, науково-популярні твори) своєї пастви, багато писали про необхідність контролювати та спрямовувати читацький досвід підростаючого покоління. Вони висловлювали побоювання, що «позакласне читання з прекрасного освітнього засобу може стати знаряддям послаблення думки»³⁰, а світські книги «можуть тільки зруйнувати уяву народу і згубно впливати на його християнський світогляд»³¹. Подбати про читання пастви священники мали нагоду у піклувальних (розпорядчих) комітетах публічних і народних бібліотек, оскільки від 1871 р. представник духовного відомства обов'язково входив до них. Чимало священників й особисто опікувалися народними бібліотеками товариств за тверезість, комітетів Піклування про народну тверезість, навіть «Просвіти» (наприклад, І. С. Кульматицький у Печері).

Системне бібліотечне обслуговування священників здійснювала мережа окружних, або благодійних, бібліотек. Планувалося, що кожний священнослужитель зможе користуватися книгозбірнею бібліотеки як благодійністю. Першою стала бібліотека у 1-му Вінницькому окрузі, створена 8 листопада 1862 р.³². Мережа формувалася з 1865 р. і наприкінці ХІХ ст. налічувала 80 закладів, де була насамперед богослужбова, проповідницька та морально-етична література. Фінансування надходило із щорічного внеску кожного церковного причту округи від 3 до 5 руб. залежно від розміру парафії. Перевірки на початку 1890-х років показали, що склад бібліотечних фондів не відповідав меті цих бібліотек³³, зокрема був обтяжений світськими журналами (наприклад, «Вестник Юго-Западной и Западной России», «Сын отечества», «Вокруг света», «Вестник естественных наук», «Учитель», «Вестник Европы», «Русская мысль»). З'їзд єпархіального духовенства 1897 р. вирішив профілювати та уніфікувати ці фонди, централізувати постачання книг для окружних бібліотек і підпорядкувати його благодійній раді, щоб контролювати й здешевити придбання. Благодійні бібліотеки мали бути систематизовані за відділами: 1) Святе Письмо;

2) твори святих отців (патристика); 3) догматика; 4) релігійно-моральна література; 5) церковно-практична; 6) гомілетика; 7) історико-релігійна література³⁴. Нераціональна структура цієї мережі, віддаленість на 25–30 верст від деяких парафій, склад фондів, організація обслуговування значно знижували її потенціал³⁵.

Із здешевленням книг на часі постали церковні бібліотеки. У подільській практиці вони мали до кількох десятків видань (окремо від тих, що слід використовувати під час Служби Божої), щоб задовольняти потреби церковного причту, допомагати священику, наприклад, у діловодстві або проповіді. Але як їх фінансувати? Зазвичай священик не був фактичним господарем у церкві, не мав права розпоряджатися її коштами, тому виписувати книги без згоди церковного старости не міг³⁶. А старости нерідко вважали, що краще купити нову річ для церкви (може, й не потрібну зараз), ніж книгу, без якої можна обійтися. Вирішували статус панотця у парафії та вміння переконувати. І навіть за підтримки старости більшість парафій могла виділити лише 3–4 руб. на рік для поповнення фондів³⁷.

Серед подільських читачів-священиків сучасник виокремив три типи³⁸. В «одержимих читанням» господарство, а іноді й служба залишалися поза увагою: книги були для них способом прожити власну долю й отримати духовно-моральне задоволення. Інші використовували книгу насамперед з практичною метою – шукали пораду, міркування до проповідей. Треті бачили в книзі тільки поточну інформацію та розвагу.

Разом з іншими освіченими читачами священики надавали перевагу журналам до 1880-х років, коли ті були значно дешевшими за книги відповідного обсягу й різноманітнішими за змістом. Якщо у 1860–1870-х роках у колі читання священиків більше світських журналів, то з розвитком професійної періодики їхнє значення зменшувалося. Старше покоління замолоду звикло до таких часописів, як «Воскресное чтение» (1837–1912), «Руководство для сельских пастырей» (1860–1917), «Странник» (1860–1917) тощо і продовжувало їх читати. Молодше обирало новіші: «Церковный вестник» (1875–1917), «Вера и разум» (1884–1917), «Миссионерское обозрение» (1896–1916) тощо. На початку ХХ ст., особливо під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. і революції 1905–1907 рр., у всіх священиків, насамперед сільських, які були чи не головними радниками вірян, гострішала потреба читати про поточні події загальнодержавного масштабу. З іншого боку, частішали спроби використати церковний чинник у партійній пропаганді. Із активізацією руху пастирів за власну політичну емансипацію зросло значення громадсько-політичної книги в їхньому житті.

Як специфічну рису подільських священників можна визначити цілком природну прихильність до українськості. О. Г. Лотоцький згадував про батька-священника: «Українська стихія була для нього надто натуральною, безперечною річчю, щоб над тим розумувати»³⁹. Православна церква на Поділлі мала більш виразні ознаки саме української церкви. Це сталося насамперед завдяки тому, що зусилля царського уряду були спрямовані перш за все на опрацювання, а потім вже на русифікацію краю.

Натомість пізніший учень Подільської семінарії О. Х. Саліковський свідчив: «На початку 80-х років в Подільській семінарії не було підвищеного інтересу до української літератури і до українства взагалі [...]. Всі ми, звичайно, поза уроками і взагалі офіційними виступами говорили по-українськи, тому що це була наша рідна, з дитинства звична мова, з задоволенням читали „Кобзаря“ або іншу українську книжку, що випадково потрапляла до рук, але центр ваги наших духовних інтересів був не в цьому»⁴⁰. Відомо, що гуртки самоосвіти в семінарії перебували під прямим впливом тодішнього революційного руху, який не знав етнічних розмежувань, і тільки на початку ХХ ст. зорієнтувалися на українофільство.

Місцеві уродженці, особливо серед сільського духовенства, у побуті та у спілкуванні з вірянами здебільшого вживали українську, тому значущість читання та проповіді рідною мовою вони цілком усвідомлювали. Ще у 1849 р. подільський протоієрей В. Я. Гречулевич видав нею збірник проповідей. Українська книга для багатьох подільських пастирів зберігала привабливість навіть у найреакційніші часи. Цим вирішили скористатися співпрацівники київського видавництва «Вік» (1895–1918). Підготувавши до друку повість-хроніку «Старосвітські батюшки та матушки» І. С. Нечуя-Левицького, рекламу вони дали в «Епархиальных ведомостях» всіх українських єпархій. Найбільш результативною вона виявилася саме серед духовенства, що дозволило, за спогадами О. Г. Лотоцького, значно збільшити тираж⁴¹.

Отже, на початку ХХ ст. більшість подільських православних священників мала кошти для придбання книг та передплати періодичних видань. Зрозуміло, що міські священники та викладачі духовних навчальних закладів були заможніші, але й сільські батюшки при бажанні створювали відповідні книгозбірні. Як демонструє їхня інтелектуальна продукція (богословського та краснавчого змісту), церковники володіли бібліотеками з релігійними та світськими книгами, навичками бібліографії для роботи з книжковим потоком, опрацювання його. Водночас церква як професійну літературу розглядала тільки релігійну, світську замовчувала або навіть оцінювала негативно. Для фахового читання була обов'язкова передплата видань, створювали відомчі бібліотечні мережі. Маючи чималий вплив на вірян, пастирі

могли вплинути на розвиток їхньої книжкової культури, але амбівалентне ставлення до неї знижувало результативність зусиль. До того ж вони прагнули взяти читання під жорсткий контроль, керувати ним та спрямовувати його у належне, на їхній погляд, річище – православне.

- ¹ Опря Б.О. Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Б. О. Опря; Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2011. – 19 с.
- ² Семенчук О. О. Священицькі родини Уманщини (XIX–початок XX ст.) / О. О. Семенчук. – Умань: Сочінський, 2013. – 239 с.
- ³ Гладкий С. О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку XX століття: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / С. О. Гладкий; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1997. – 16 с.
- ⁴ Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 3 / О. Лотоцький. – Варшава, 1933. – С. 238–239.
- ⁵ Шугальова І. М. Матеріальне становище православного духовенства України в XIX–на початку XX ст. / І. М. Шугальова // Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія». – Острог, 2010. – Вип. 2. – С. 198.
- ⁶ Ковальський М. Из подольской старины / сост. В.Сл. и Ф.Ф-ко. – СПб., 1912. – С. 54.
- ⁷ О матеріальному забезпеченні духовенства // ПЕВ. – 1880. – № 52. – С. 630–631.
- ⁸ Ковальський М. Из подольской старины... – С. 34.
- ⁹ Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1 / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – С. 11.
- ¹⁰ Буда С. Українські переклади революційної літератури 1870-х років / С. Буда // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 50-57.
- ¹¹ Там само.
- ¹² С[ецинский] Е. Бюджет священника и псаломщика нашей епархии / С. Е. // ПЕВ. – 1897. – № 24. – С. 608.
- ¹³ Степаненко Г. В. Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914-лютий 1917 рр.) / Г. В. Степаненко // Укр. іст. журн. – 2004. – № 5. – С. 46.
- ¹⁴ Кароєва Т. Р. Чи була доступна книга подолянам на межі XIX–XX століть? (соціоекономічний аналіз купівельної спроможності населення Подільської губернії) / Т. Р. Кароєва // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – Вип. 22. – С. 40–51.
- ¹⁵ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 1... – С. 32.
- ¹⁶ Духовная пища для мирян // Подолия. – 1913. – 7 июня. – С. 1.
- ¹⁷ Земський Ю. Подільський епархіальний історико-статистичний комітет: становлення та діяльність / Ю. Земський. – Хмельницький, 1997. – С. 9.
- ¹⁸ Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковного древлехранилища за 1890 год / сост. Е. Сецинский. –

- Каменец-Подольский, 1891. – 25 с.; Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета за 1891 год / сост. Е. Сецинский. – Каменец-Подол., 1892. – 19 с.; Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета за 1892 год / сост. Е. Сецинский. – Каменец-Подол., 1894. – 20 с.; Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им древлехранилища за 1893 год / сост. Е. Сецинский. – Каменец-Подольский, 1894. – 18 с.
- ¹⁹ Отчет о состоянии богословской ученической библиотеки за первую половину учебного 1868-69 года // ПЕВ. – 1869. – № 5. – С. 62–63.
- ²⁰ Держархів Хмельницької області. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 8872. – 5 арк.
- ²¹ Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1 ... – С. 30.
- ²² Там само. – С. 33.
- ²³ Донат, архиепископ Подольский и Брацлавский. Поучение о пользе грамотности / Донат // ПЕВ. – 1887. – № 39. – С. 856–858.
- ²⁴ Н. Что читают наши священники // ПЕВ. – 1897. – № 3. – С. 43–48.
- ²⁵ Библиотеки для сельского духовенства // ПЕВ. – 1897. – № 23. – С. 521–528.
- ²⁶ Яворовский Н. О церковно-приходских библиотеках / Н. Яворовский // Подолия. – 1914. – № 45. – С. 957–962.
- ²⁷ О церковных библиотеках // ПЕВ. – 1898. – № 37. – С. 984–987.
- ²⁸ Библиотеки для сельского духовенства ... – С. 522.
- ²⁹ Н. Что читают наши священники...
- ³⁰ О чтении // ПЕВ. – 1882. – № 39. – С. 492.
- ³¹ Н. Д. Что читает наш народ? / Н. Д. // ПЕВ. – 1899. – № 20–21. – С. 483.
- ³² П. В. Начало окружной библиотеки в Подольской епархии / П. В. // ПЕВ. – 1862. – № 24. – С. 843–845.
- ³³ Постановления Съезда духовенства Подольской епархии, состоявшегося в сентябре 1891 г. // ПЕВ. – 1891. – № 51. – С. 769.
- ³⁴ Программа донесений о состоянии окружных библиотек // ПЕВ. – 1897. – № 4. – С. 411–413.
- ³⁵ Библиотеки для сельского духовенства... – С. 525.
- ³⁶ О церковных библиотеках... – С. 984–987; Яворовский Н. О церковно-приходских библиотеках... – С. 957–962.
- ³⁷ Библиотеки для сельского духовенства ... – С. 527.
- ³⁸ Н. Что читают наши священники... – С. 43–48.
- ³⁹ Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1... – С. 8.
- ⁴⁰ Саліковський О. Із спогадів про М. М. Коцюбинського / О. Саліковський // Спогади про Михайла Коцюбинського. – 2-е вид., допов. – К., 1989. – С. 27.
- ⁴¹ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 1... – С. 262–263.